

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
ФАКУЛЬТЕТ ФІЛОЛОГІЇ, ПСИХОЛОГІЇ ТА ІНОЗЕМНИХ МОВ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

Остополець І.Ю., Короцінська Ю.А.

ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ (ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1):

методичні рекомендації для здобувачів вищої освіти денної і заочної форми навчання освітньої програми 053 Психологія, СО «Бакалавр».

Вінниця-2022

УДК 159.922.6

Остополець Ірина Юріївна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Донецького національного університету імені Василя Стуса

Короцінська Юлія Анатоліївна, старший викладач кафедри психології Донецького національного університету імені Василя Стуса

Рецензенти:

Васюк Катерина Миколаївна кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Донецького національного університету імені Василя Стуса

Рекомендовано до друку вченою радою факультету філології, психології та іноземних мов

*Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № від 28 грудня 2022 року)*

Остополець І.Ю., Короцінська Ю.А. Вікова психологія (змістовий модуль 1) : методичні рекомендації для здобувачів вищої освіти денної і заочної форми навчання освітньої програми 053 Психологія, СО «Бакалавр». Вінниця, 2022. 60 с.

У методичних рекомендаціях подано плани лекційних та практичних занять (змістовий модуль 1), основні поняття до теми, інформаційний блок до кожного практичного заняття, запропоновано систему завдань для самостійної й індивідуальної роботи здобувачів, контрольне тестування з модулю, приведений перелік джерел для вивчення курсу.

Для здобувачів вищої освіти денної та заочної форм навчання, викладачів ЗВО, практичних психологів та всіх, хто цікавиться проблемами вікового розвитку.

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Критерії оцінювання результатів навчання здобувачів вищої освіти з навчальної дисципліни «Вікова та педагогічна психологія».....	7
Тематика лекційних занять.....	10
Тематика практичних занять.....	13
Тестові завдання для самоконтролю (змістовий модуль 1).....	55
Список рекомендованих джерел.....	58

ВСТУП

Методичні рекомендації до практичних занять з навчальної дисципліни «Вікова психологія» складені відповідно до освітньої програми 053 Психологія спеціальності 053 Психологія, СО «Бакалавр».

Структура курсу: курс складається з лекційних, практичних, занять та самостійної роботи здобувачів поза аудиторією.

Дисципліна «Вікова психологія» спрямована на формування у здобувачів методологічних, науково-методичних та прикладних питань у галузі психологічного розвитку людини на різних стадіях онтогенезу.

Предмет вивчення навчальної дисципліни є вікова динаміка, закономірності, фактори, умови, механізми становлення, формування та розвитку психіки людини в онтогенезі.

Метою викладання навчальної дисципліни «Вікова психологія» є: формування наукових уявлень про особливості психічного розвитку людини в онтогенезі та розвиток здатності до застосування психологічних знань в умовах професійної діяльності психолога у роботі з клієнтами різних вікових категорій.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Вікова психологія» є:

- набуття здобувачами розуміння методологічних проблем вікової психології, та проблем психічного розвитку сучасної людини на різних етапах онтогенезу;
- формування системи знань щодо теоретичних концепцій психічного розвитку у вітчизняній та зарубіжній психології;
- набуття здобувачами знань з особливостей психічного розвитку на кожному віковому етапі, враховуючи сензитивні періоди розвитку, вікові кризи, соціальну ситуацію розвитку, основні психологічні новоутворення тощо;
- формування системи умінь щодо застосування психологічних закономірностей психічного розвитку для організації професійної

діяльності;

Навчальна дисципліна формує **міждисциплінарні взаємозв'язки** із іншими дисциплінами, такими як: загальна психологія, диференціальна психологія, психологія особистості, анатомія і психофізіологія центральної нервової системи, порівняльна психологія з основами антропології.

Вивчення навчальної дисципліни передбачає формування та розвиток у здобувачів вищої освіти наступних компетентностей та програмних результатів навчання:

Загальні компетентності (ЗК)

Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

Знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності.

Навички використання інформаційних і комунікаційних технологій.

Здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями.

Здатність бути критичним і самокритичним.

Здатність приймати обґрунтовані рішення.

Здатність генерувати нові ідеї (креативність).

Здатність працювати в команді.

Здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства, свідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні;

Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя.

Програмні результати навчання (ПРН):

Розуміти закономірності та особливості розвитку і функціонування психічних явищ в контексті професійних завдань.

Здійснювати пошук інформації з різних джерел, у т.ч. з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, для вирішення професійних завдань.

Пропонувати власні способи вирішення психологічних задач і проблем у процесі професійної діяльності, приймати та аргументувати власні рішення щодо їх розв'язання.

Формулювати думку логічно, доступно, дискутувати, обстоювати власну позицію, модифікувати висловлювання відповідно до культуральних особливостей співрозмовника

Ефективно виконувати різні ролі у команді у процесі вирішення фахових завдань, у тому числі демонструвати лідерські якості.

Організація навчання за дисципліною відбувається в наступних форматах: 1) аудиторні заняття (лекції, практичні); 2) самостійна робота здобувача під керівництвом викладача. Аудиторні заняття реалізуються відповідно до календарного плану викладання дисципліни, конкретні дати відповідають розкладу занять і графіку навчального процесу.

Комунікація відбувається через корпоративну пошту Outlook. При змішаному навчанні, або в окремих випадках може використовуватися як засіб комунікації Microsoft Teams. Аудиторні заняття реалізуються відповідно до календарного плану та розкладу занять.

Здобувачі вищої освіти можуть бути заохочені за високу активність в обговоренні дискусійних питань, за оригінальність і змістовність відповідей, за якість оформлення письмового завдання. Протягом семестру у здобувачів вищої освіти є можливість заробити 100 балів за результатами поточного контролю, що передбачає виконання як індивідуальних завдань, самостійної і командної роботи, відповідно до критеріїв оцінювання знань здобувачів вищої освіти.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ

результатів навчання здобувачів вищої освіти

з навчальної дисципліни «Вікова та педагогічна психологія»

Оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти за усіма видами навчальних робіт проводиться за поточним та підсумковим контролюми. Поточний контроль знань здобувачів вищої освіти з навчальної дисципліни проводиться в усній та письмовій формі. Контроль самостійної роботи проводиться шляхом перевірки виконаних завдань.

На практичних заняттях здобувачі вищої освіти за усну відповідь або письмову відповідь (тестування) максимально можуть отримати 4 бали. При цьому, вони здійснюють огляд літератури за ключовими поняттями теми, оформляють відповіді на питання практичного заняття у вигляді стислого конспекту основних понять, розглядають практичні випадки, дискутують з приводу причин можливих розладів та особистісних проблем на різних етапах онтогенезу.

За самостійну роботу передбачено 5 балів, за модульний контроль – 5 балів. Захист індивідуальних творчих завдань у вигляді реферату та презентації за матеріалами цього реферату – 40 балів.

Індивідуальне творче завдання передбачає написання реферату та підготовку презентації на відповідну тему. Оцінюється наступним чином. Написання реферату (0-20 балів):

–20-18 балів – здобувач самостійно обрав, підготував та вчасно подав на перевірку реферат. Список літератури містить джерела за останні 5 років. Реферат оформлено згідно вимог.

–17-12 балів – здобувач підготував реферат, проте він має незначні недоліки, наприклад, неповний виклад основного матеріалу, не точно сформульовані висновки, список літератури може містити застарілі джерела; є не значні стилістичні та змістовні недоліки тощо.

–11-7 балів – здобувач підготував реферат, проте у ньому неповний виклад основного матеріалу, не точно сформульовані висновки, список літератури може містити застарілі джерела. Робота не недостатньо структурована та осмислена. Є помітні стилістичні та змістовні недоліки.

–6-3 бали – здобувач підготував реферат, який має неповний виклад

основного матеріалу, не сформульовані висновки, список літератури може містити застарілі джерела. Є значні стилістичні та змістовні недоліки, у зв'язку з чим наукова робота потребує доопрацювання. Обсяг реферату замалий (наприклад, 3 сторінки).

–2 бали – здобувач підготував реферат, що не містить традиційних компонентів, зокрема відсутній вступ, не сформовані висновки тощо. Відмічається нерозкритість теми за рахунок відсутності належного опрацювання наукової літератури. Є стилістичні та змістовні недоліки.

–1 і менше балів – здобувач підготував реферат, але він не відповідає загальним вимогам оформлення. Відсутній вступ, зроблено поверхневий аналіз досліджуваного явища, відсутні висновки. Є багато стилістичних та змістовних помилок, список літератури містить застарілі джерела. Обсяг реферату до 3 сторінок.

Підготовка презентації до реферата (0- 20 балів):

- розкрито зміст представленої теми (0-2 б.);
- визначена структура презентації (0-2б.);
- наявність логічного зв'язку викладеної інформації (0-2б.);
- наявність малюнків та схем для ілюстрації представленого матеріалу (0-2 б.);
- презентація включає до 15 слайдів основної частини (0-2 б.);
- презентація представлена вчасно (0-2 б.);
- захист презентації (0- 8 б.)

При захисті презентації враховуються:

–Знання і розуміння теоретичного матеріалу. Повнота розкриття теми. Здобувач проявляє навички аналізу, узагальнення, критичного осмислення і сприйняття інформації (0 – 3 б.)

–Матеріал викладено коректно, в певній логічній послідовності, точно використовується термінологія. Зв'язок теоретичного матеріалу з практикою. Наявність прикладів (0 – 3 б.)

–Логічна завершеність виступу. Формулювання висновків (0 – 1 б.)

–Культура мови, чіткість дикції, темп викладу. Вільний виклад

матеріалу без опори на конспект (0 – 1 б.)

ЗМІСТ дисципліни «ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ»

ТЕМАТИКА ЛЕКЦІЙНИХ ЗАНЯТЬ

Змістовий модуль I

Теоретико-методологічні основи дослідження вікових особливостей психіки

Тема 1. Вікова психологія як наука

Визначення змісту і предмету вікової психології. Основні поняття і категорії вікової психології. Розділи вікової психології. Зв'язок вікової психології з іншими науками. Основні завдання теоретичного і прикладного характеру. Коло питань, які досліджує і вирішує вікова психологія.

Основні поняття: психологія, вікова психологія, об'єкт та предмет вікової психології, дитинство, загальна психологія, соціальна психологія, педагогічна психологія, диференціальна психологія, філософія, анатомія, фізіологія, педагогіка.

Література:[1;4;5;8;10]

Тема 2. Основні етапи та методи наукових досліджень у віковій психології.

Основні етапи наукових досліджень у віковій психології. Принципи досліджень у віковій психології: принципи детермінізму, об'єктивності, єдності психіки і діяльності, принцип розвитку.

Класифікація методів вікової психології та специфіка їх застосування при вивченні вікових аспектів розвитку психіки. Організаційні методи у віковій психології (порівняльний, лонгітюдний, комплексний). Характеристика емпіричних методів вікової психології: спостереження, анкетування, бесіда, інтерв'ю, вивчення продуктів діяльності, експеримент, психодіагностичні методики.

Основні поняття: принцип детермінізму, принцип об'єктивності, принцип єдності психіки і діяльності, принцип розвитку, порівняльний метод, лонгітюдний метод, комплексний метод, спостереження, експеримент, методи обробки даних, інтерпретаційні методи.

Література: [2; 3; 5; 6; 7; 9]

Тема 3. Історія розвитку вікової психології.

Передумови виникнення вікової психології як самостійної науки: джерела вікової психології в античній філософії. Природничі основи розвитку вікової психології. Розвиток вікової психології у працях зарубіжних авторів XIX — початку XX ст. Біогенетичний підхід до розвитку психіки в онтогенезі (С. Холл, К. Бюллер, Е. Клапаред та ін.). Соціогенетичний підхід у віковій психології (П. Жане, Дж. Уотсон, Дж. Дьюї, Е. Дюркгейм). Новітні досягнення у віковій психології.

Основні поняття: душа, онтогенез, філогенез, біогенетичний підхід, соціогенетичний підхід, психічний розвиток, біологічні фактори психічного розвитку, соціальні фактори психічного розвитку.

Література: [1; 2; 3; 7; 9]

Тема 4. Фактори і передумови психічного розвитку.

Поняття про психічний розвиток. Співвідношення понять «розвиток», «дозрівання», «формування», «становлення». Основні фактори психічного розвитку. Біологічні передумови психічного розвитку. Діяльність і спілкування як умови і засоби психічного розвитку. Проблема співвідношення навчання і розвитку. Поняття про рівень актуального та зону найближчого розвитку дитини. Сенситивні періоди в розвитку дитини.

Основні поняття: розвиток, формування, дозрівання, становлення, навчання, виховання, спадковість, природжені властивості, соціальні фактори, макро-середовище, мікро-середовище, зона актуального розвитку, зона найближчого розвитку, сенситивний період.

Література: [2; 3; 5; 6; 8; 9; 11]

Тема 5. Рушійні сили і основні закономірності психічного розвитку.

Ознаки психічного розвитку: соціальна ситуація, психологічні новоутворення, провідна діяльність, кризи. Поняття про стабільні і перехідні періоди. Поняття кризових періодів: вікові кризи та кризи особистісного розвитку. Основні закономірності розвитку. Аналіз основних концепцій психічного розвитку.

Основні поняття: рушійні сили психічного розвитку, внутрішні протиріччя, нерівномірність психічного розвитку, циклічність психічного розвитку, сенситивні періоди розвитку, соціальна ситуація розвитку, психічні новоутворення, провідна діяльність.

Література: [1; 2; 4; 6; 7; 8; 10]

Тема 6. Періодизація вікового розвитку людини.

Онтогенез і поняття про життєвий шлях людини. Вік, як системна якість. Поняття про вік. Принципи і критерії вікової періодизації. Соціальна ситуація розвитку, провідний вид діяльності та психічні новоутворення як критерії вікової періодизації. Вікова періодизація Д. Б. Ельконіна. Психосексуальні стадії розвитку особистості за З. Фрейдом. Нормальна і аномальна лінії розвитку в періодизації Е. Еріксона.

Основні поняття: вік, психологічний вік, хронологічний вік, соціальний вік, епоха, фаза, вікова періодизація, психосексуальні стадії розвитку.

Література: [2; 3; 5; 6; 7; 8; 11]

ТЕМАТИКА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

(Змістовий модуль 1)

Практичне заняття №1

План заняття

1. Предмет вікової психології.
2. Мета, теоретичні та практичні завдання вікової психології на сучасному етапі.
3. Роль та місце вікової психології в системі психологічних наук.
4. Міждисциплінарні зв'язки вікової психології.

Форми і способи організації навчального процесу: доповіді, презентації, практичне виконання завдань, розв'язання психологічних задач.

Інформаційний блок

Вікова психологія - це галузь психологічної науки, що вивчає закономірності етапів психічного розвитку та формування особистості протягом всього життя людини.

Об'єктом вивчення вікової психології є людина на всіх етапах її життя.

Предметом вивчення вікової психології є вікова динаміка психіки людини, закономірності, фактори, умови, механізми становлення, формування та розвитку особистості.

У загальній **структурі** вікової психології виокремлюють: психологію дитинства (пренатальний період розвитку, психологія новонародженого, психологія періоду немовляти, раннього дитинства, дошкільного періоду, молодшого шкільного віку); психологію підліткового та юнацького віку; психологію періоду дорослості та геронтопсихологію.

Завдання вікової психології: накопичення фактів розвитку пізнавальних процесів, особистісної сфери і систематизація їх за часовим принципом; наукове обґрунтування вікових норм різних психофізіологічних функцій; дослідження особливостей розвитку особистості на кожному віковому етапі, надання відповідних рекомендацій щодо попередження спричинених

віковими кризами психологічних проблем; створення фундаментальної концепції вікового розвитку особистості в нових соціально-економічних умовах; виявлення актуальних і потенційних можливостей людини в різні періоди її життя; наукове прогнозування розвитку і розуміння ролі ранніх періодів для послідуочого розвитку психічних ресурсів особистості; забезпечення психологічних умов розвитку цілісної та гармонійної особистості людини на всіх вікових етапах.

Міждисциплінарні зв'язки. Вікова психологія базується на знаннях загальної психології, яка вивчає загальні закономірності функціонування і розвитку психічних процесів, станів, властивостей, теоретичні засади і принципи психологічної науки, її понятійний і категоріальний апарат, систематизує та узагальнює емпіричний матеріал психологічних досліджень, а вікова психологія простежує процес розвитку кожної психічної функції та зміну міжфункціональних зв'язків на різних вікових етапах.

Вікова психологія взаємодіє з педагогічною психологією, зосередженою на вивченні психологічних закономірностей навчання і виховання, умов, чинників і механізмів ефективного навчання і виховання, спираючись на вікові особливості розвитку.

Зв'язок вікової психології з соціальною дає можливість простежити залежність розвитку та поведінки дитини і потім дорослої людини від специфіки тих груп, до яких вона входить: сім'ї, групи дитячого садка, шкільного класу, підліткових компаній тощо.

Активно співпрацює вікова психологія з диференційною психологією, яка вивчає індивідуальні і групові відмінності у психіці людини, як впливають на ці відмінності статеві особливості, особливості нервової системи. З психологією особистості, де розглядаються такі особистісні утворення як мотивація, самооцінка та рівень домагань, ціннісні орієнтації, світогляд тощо, а вікова психологія відповідає на запитання, коли ці утворення з'являються, які їх особливості в певному віці.

Зі спеціальної психологією, яка вивчає психологічні особливості аномальних дітей і дорослих, психогігієною, яка вивчає заходи, спрямовані на збереження і зміцнення психічного здоров'я людей різних вікових груп. Зв'язок вікова психологія має з такими галузями як: вікова фізіологія, вікова анатомія, генетична психологія; логопедія, дефектологія, педагогіка, практика навчання і виховання.

Головна відмінність вікової психології від інших галузей психології - акцент на динаміці розвитку людини в онтогенезі.

Завдання для самостійної роботи

1. Розробити ментальну карту на тему: «Місце вікової психології в системі наук».

Тематика рефератів і аналітичних оглядів

1. Актуальні проблеми вікової психології у крос-культурній перспективі.

2. Прикладні завдання вікової психології.

3. Досягнення українських психологів у галузі вікової психології.

Психологічна задача

Об'єктом психологічного дослідження найчастіше є перша частина людського життя (переважно дошкільний та шкільний вік). Тому психологія дорослої людини вивчена менш повно. Цю прогалину успішно заповнює мистецтво, яке в художній формі відтворює яскраві моменти психології розвитку. Найбільшою популярністю користується юність: митці ретельно досліджують процеси зародження міжособистісних стосунків та самосвідомості. У пізніші вікові періоди їх здебільшого цікавлять вирішальні моменти життя, пов'язані з вибором людиною не типових для неї дій, вчинком.

Чому наукове пізнання психології людини поступається художньому? Чому психологія акцентує увагу саме на перших періодах людського життя?

Питання для самоконтролю

1. Що є предметом і об'єктом вивчення вікової психології?
2. Які основні групи соціально психологічних явищ вона вивчає?
3. Що входить в структуру вікової психології?
4. Які основні завдання стоять перед сучасною віковою психологією?
5. Розкрийте міждисциплінарні зв'язки вікової психології з іншими науками.
6. Як взаємодіє вікова психологія із соціальними науками?
7. В чому головна відмінність вікової психології від інших галузей психології?

Практичне заняття №2

План заняття

1. Методи організації дослідження (лонгітюдний метод; метод поперечних зрізів; комбінований метод; порівняльний метод, близнюковий метод).
2. Експериментальні методи (лабораторний експеримент; природний експеримент; констатувальний експеримент; формувальний експеримент; контрольний експеримент).
3. Діагностичні методи (тестування).
4. Описові методи: спостереження; анкетування; інтерв'ю; бесіда; аналіз продуктів творчої діяльності.

Форми і способи організації навчального процесу: доповіді, презентації, практичне виконання завдань, розв'язання психологічних задач.

Інформаційний блок

Метод – це прийоми і засоби, за допомогою яких можливо отримати достатні дані про об'єкт.

Методи організації дослідження.

Лонгітюдний метод, сутність його у вивченні одних і тих же досліджуваних у різні моменти їх життя. Повторне дослідження проводять через значні проміжки часу і порівнюють отримані дані з попередніми.

Метод поперечних зрізів. Сутність методу полягає у порівнянні властивостей у осіб різного віку з метою вивчення динаміки психічних явищ. Метод поперечних зрізів вимагає однозначних критеріїв у формуванні вибірки досліджуваних за рівнем освіти, належністю до певної соціальної групи, історичного періоду тощо). Таких зрізів робиться кілька і дані по кожній групі порівнюються між собою.

Комбінований (комплексний) метод характеризується поєднанням лонгітюдного методу і поперечних зрізів. Вікові зміни, можна проаналізувати тим самим способом, що і за лонгітюдного дослідження та порівняти з іншими на кожному віковому рівні.

Близнюковий метод придатний для порівняльного вивчення впливу зовнішніх умов на розвиток психічних функцій та особистості близнюків.

Експериментальні методи.

Спостереження – метод систематичного, цілеспрямованого, планомірного сприйняття психологічних фактів та феноменів людини, без втручання в перебіг подій, з метою їх наступного аналізу і пояснення. Різновидом спостереження є самоспостереження у формі словесного звіту про те, що бачить, відчуває, переживає людина.

Види спостереження: наукове спостереження є організованим, спланованим, супроводжується фіксацією результатів у щоденнику, поясненням явищ, перевіркою правильності гіпотези в наступних дослідженнях; житейське спостереження обмежується реєстрацією фактів, має неорганізований характер.

В залежності від позиції спостерігача по відношенню до об'єкта спостереження: включене спостереження передбачає участь дослідника в діяльності, яку він вивчає, спостерігач стає своєю звичною людиною

(член сім'ї, вихователь, учитель); приховане спостереження не передбачає участі дослідника в діяльності, яку він вивчає, використовуються устаткування відеоспостереження.

За хронологічними показниками: лонгітюдні спостереження спостереженням охоплюють одночасно багато сторін поведінки і проводять в перебігу тривалого часу; вибіркові спостереження, коли фіксується одна сторона поведінки; або поведінка в певні відрізки часу. Особливість спостереження – дослідник не втручається в хід психічних проявів випробовуваних і вони протікають природно. Результати заносяться в протокол, а потім піддаються математичній обробці.

Експеримент – метод, який передбачає активне втручання дослідника в діяльність досліджуваного з метою створення найкращих умов для вивчення конкретних психолого-педагогічних явищ. Це дослідження, в процесі якого експериментатор викликає психічні явища, що його цікавлять, і створює умови, необхідні і достатні для їх прояву і вимірювання їх зв'язків між собою та обставинами життя.

Види експерименту. Лабораторний експеримент протікає у спеціально організованих умовах, дії досліджуваного визначаються інструкцією. Природний експеримент передбачає вивчення, та реалізацію у звичних умовах. Констатувальний експеримент – у ході спеціально організованої діяльності виявляє певні психічні особливості і дає попередній матеріал про рівень розвитку відповідної якості. Формувальний експеримент передбачає, що в його процесі розвиваються певні якості досліджуваних. В його ході вивчаються зміни у рівні знань, умінь, ставлень, цінностей, психічного та особистісного розвитку під цілеспрямованим навчальним та виховним впливом. Контрольний експеримент передбачає, що за його результатами визначаються зміни, що свідчать про ефективність запропонованої розвивальної програми. Результати контрольного психодіагностичного дослідження порівнюються з початковим рівнем, контрольними групами.

Діагностичні методи. Тестування – метод психологічної діагностики, з використанням стандартизованих питань і задач (тестів).

Тести (англ. test – випробування, перевірка, проба) – це стандартизовані, короткі, обмежені в часі випробування, спрямовані для встановлення кількісних і якісних індивідуально-психологічних відмінностей між людьми. До психологічних тестів відносяться: тести досягнень, спрямовані на визначення рівня володіння людиною конкретними знаннями, уміннями, навичками після проходження нею відповідного навчання чи професійної підготовки; тести здібностей, сукупність методик спрямованих на діагностику загальних здібностей індивіда до пізнання, виявляють інтелектуальний потенціал людини; тести креативності, спрямовані на вивчення і оцінювання творчих здібностей; особистісні тести, спрямовані на вимірювання різних сторін особистості емоційно-вольові компоненти психічної діяльності – мотивацію, інтереси, емоції, систему ставлень, поведінку в певних ситуаціях); проєктивні тести – група методик, які використовують для цілісного вивчення особистості, що витікає з аналізу психологічної інтерпретації, тобто перенесення суб'єктом власних властивостей і станів на зовнішні об'єкти під впливом домінуючих потреб, цінностей. Суттєвою ознакою є використання в них невизначених стимулів, які досліджуваний самотійно доповнює, інтерпретує, розвиває.

Метод **опитування** передбачає відповіді досліджуваних на конкретні питання дослідника. Опитування буває письмовим (анкетування) і усним (інтерв'ю, бесіда), під час якого устанавлюється особистісний контакт з досліджуваним.

Анкетування – емпіричний соціально-психологічний метод отримання інформації на основі відповідей на спеціально підготовані питання, що відповідають завданням дослідження.

Бесіда – емпіричний метод отримання інформації про людину у процесі спілкування, в результаті її відповідей на цілеспрямовані питання. Проводять її за заздалегідь підготовленою схемою, попередньо визначивши питання.

Залежно від характеру дослідження бесіда може бути більш стандартизована, коли попередньо фіксують питання, що підлягають висвітленню, або менш стандартизована (вільна, пошукова), коли вона є першим етапом дослідження, забезпечує уточнення його плану і технології.

Інтерв'ю – специфічна форма бесіди, що проводиться за певним планом, передбачає прямий контакт інтерв'юера з опитуваним. Процедура інтерв'ю вибудовується за принципом «запитання – відповідь»; як правило, запитання заздалегідь чітко програмують.

Аналіз продуктів діяльності (творчості) – метод опосередкованого емпіричного вивчення людини через аналіз, інтерпретацію матеріальних та ідеальних (тексти, музика, живопис) продуктів діяльності.

Біографічний метод – вивчення особистості за фактами її біографії. Метод, що дозволяє простежити динаміку життєвого шляху людини, вивчає особистість у процесі розвитку. До характеристики особистості на основі біографічного методу включаються: дані життєвого шляху; ступені соціалізації (сім'я, дитячий садок, школа, ВНЗ та ін.); середовище розвитку (місце проживання, навчальні заклади, тощо); інтереси та улюблені заняття в різні періоди життя; стан здоров'я; основні дати, події, переживання.

Завдання для самостійної роботи

1. Знайдіть, які ознаки стосуються методу спостереження, а які – методу експерименту. Виділіть риси, які для них є спільними, а які їх відрізняють:

Метод спостереження	Метод експерименту
<p>об'єктивний метод; суб'єктивний метод; проводиться в природних умовах; проводиться в умовах, які спеціально створюються; дослідник ставить перед собою чітку мету; дослідник веде щоденні детальні записи; дослідник не втручається в розвиток подій; дослідник активно впливає на розвиток подій; дослідник аналізує і пояснює результати дослідження; метод вимагає дуже багато часу; метод не може забезпечити повтор; метод дозволяє повторити дослідження; досліджуваний не повинен знати, що він є учасником дослідження; досліджуваний може знати, що він є учасником дослідження, але не знає його справжньої мети.</p>	

Психологічна задача

Натискаючи на кнопку, діти різного віку протягом 30 с. мали можливість: 1) подивитися на іграшку; 2) побачити дорослого, який посміхався і гладив дитину по голові; 3) погратися разом із дорослим; 4) послухати від дорослого казку; 5) поговорити з дорослим на цікаву тему. Дитина могла продовжити час обраного варіанта, знову натиснувши на кнопку. З'ясувалося, що 2-3-річні діти віддавали перевагу ігровій взаємодії з дорослим, 3-4-річні часто міняли варіанти, 4-5-річні із задоволенням слухали казку, 5-7-річні діти найчастіше обирали розмову з дорослим. *Про який метод дослідження йдеться?*

Питання для самоконтролю

1. Які методи використовує вікова психологія?
2. В чому полягає суть методу наукового спостереження? Які є вимоги до його проведення?
3. В чому полягає суть проведення експерименту?
4. Які є види експерименту?
5. Що таке тести?
6. В чому сутність методу анкетування? Чим воно відрізняється від тестів?
7. З якою метою проводиться бесіда? Інтерв'ю?
8. Які методи психології відносять до методів активного впливу на людину?

Практичне заняття №3

План заняття

1. Виникнення дитячої психології в середині XIX ст. Спостереження за життям дитини Ж. Ж. Руссо, В. Прейера та їх внесок у вивчення психології розвитку дитини.
2. Внесок К.Д. Ушинського у розвиток педагогічної та вікової психології.
3. Підхід І. М. Сеченова до проблеми психологічного розвитку.
4. Проникнення експериментальних досліджень у дитячу психологію.
5. Становлення вітчизняної вікової психології. (П.П. Блонський, Л. І. Божович, Л. С. Виготський, О. В. Запорожець, Г. С. Костюк та ін.)

Форми і способи організації навчального процесу: доповіді, презентації, написання анотації до наукової статті, підготовка рефератів і аналітичних оглядів.

Інформаційний блок

Ж.-Ж. Руссо (1712-1778) французький письменник, просвітник, філософ, педагог, є одним із пешовікривачів дитинства, як якісно своєрідного періоду в житті людини. У романі «Еміль, або про виховання» (1762), писав: «Дитинства не знають: при хибних поняттях які є і чим далі йдуть, тим більше блукають. Постійно шукаючи в дитині дорослого, не думають про те ким він був перш, ніж стати дорослим». На думку Руссо, дитина з'являється на світ щасливою, доброю і досконалою. Але суспільство з неправильним вихованням робить її нещасною. Надаючи великого значення вихованню, він вважав, що воно повинно починатися з народження дитини. Правильне виховання допускає врахування природних та вікових особливостей дитини.

Д.Тидеман у книзі «Спостереження за розвитком душевних здібностей дитини» (1787) намагався дати систематичний науковий опис психічного розвитку дитини від народження до трьох років, де описував особливості розвитку та періоди.

У роботах **В. Прейера** «Душа дитини» (1882) вперше дано науковий аналіз результатів власних спостережень, опис психологічного та біологічного розвитку дитини з народження до трьох років (висновок, що в області психології розвитку виявляється біологічна спадковість, що є основою біологічних розходжень). Розроблено зразок щоденника для вивчення дитини різних вікових періодів.

К. Д. Ушинського (1824 – 1870) зазначав, що освіта повинна враховувати вікові та індивідуальні особливості дитини, вважаючи, що педагог, який прагне різнобічно виховувати людину, перш за все повинен пізнати її у всіх відношеннях. Психолого-педагогічні проблеми пам'яті, уяви, мислення були предметом його досліджень. Фундаментальною працею науковця вважається психолого-педагогічний та філософський тритомний твір «Людина, як предмет виховання».

І. М. Сеченов (1829-1909), виходячи з теорії рефлексорної природи психічного, здійснив спроби у з'ясуванні виникнення та розвитку у дітей відчуттів, сприймань, пам'яті, мислення, мовлення, емоцій і вольових дій. Він доводив, що спадкова нервова організація дитини несе в собі тільки можливості їх розвитку, які реалізуються у ході її «реальних зустрічей» з навколишнім матеріальним світом.

М. М. Ланге (1858-1921) здійснив ряд досліджень з проблем психіки дитини, опублікував книгу «Душа дитини у перші роки життя» (1892).

І. О. Сікорський (1842-1919) у своїх роботах, зокрема «Душа людини», розглядав психічні явища в їх розвитку. При вивченні вікових особливостей людини він надавав великого значення фізіономії, емоційним станам та пам'яті у дітей.

О. Ф. Лазурський (1874-1917) розробив основи «природного» експерименту як методу дослідження психічних особливостей школярів. При аналізі психічного розвитку дітей він звертав увагу на роль середовища, яке їх оточує, та на природні передумови підростаючої особистості.

Л. С. Виготський (1896 – 1934) розробив теорію розвитку вищих психічних функцій (культурно-історична теорія). Наукова діяльність його була спрямована на вивчення закономірностей психічного розвитку; вивчення віку як одиниці аналізу дитячого розвитку; характеристики стадій на основі соціальної ситуації розвитку та вікових новоутворень; розподіл на стабільні та критичні періоди. Принцип розвитку дитини поєднував з принципом системності (цілісні утворення у вигляді різних форм між функціональних зв'язків: мислення і розвитку в нормі і патології. Відпрацював гіпотезу, згідно пам'яті, мислення і мовлення).

Л. С. Виготський розробив теорію культурно-історичного розвитку, в якій базувався на твердженні про визначальну роль праці в пристосуванні людини до природи. Розвиток особистості відбувається у процесі оволодіння знаряддями праці, а також знаками шляхом навчання. Тому навчання належить провідна роль в організації її життя, психічному розвитку. Розвиток психіки не можна розглядати поза соціальним середовищем, у якому відбувається засвоєння знакових засобів, що забезпечує оволодіння досвідом попередніх поколінь.

Кожна вища психічна функція у своєму розвитку обов'язково проходить зовнішню стадію, оскільки з самого початку є соціальною функцією. (наприклад, розвиток жесту, спочатку це хапальний рух, засвоєння мови). Усі вищі психічні функції спочатку виникають у стосунках між людьми, а потім стають психічними (внутрішніми функціями).

Вищі психічні функції (ВПФ) – функції опосередковані знаком (поняттєве мислення, логічна пам'ять, довільна увага), розглядаються, як виключно людські, соціально-обумовлені форми психіки. Складні, прижиттєво сформовані психічні процеси, соціальні за своїм походженням, мають опосередкований характер та довільні.

Закон провідної ролі навчання у розвитку: навчання веде за собою розвиток; навчання може визначати напрямок розвитку психічних процесів, приводити до формування певних психічних якостей і до перебудови тих якостей, які склалися раніше; розвиваюче навчання має сприяти формуванню у дітей орієнтовних дій і максимальному використанню характерних для кожного вікового етапу видів дитячої діяльності; основне завдання навчання на кожному віковому етапі – не у прискоренні розвитку (теорія акселерації), а в його збагаченні (теорія ампліфікації О.В. Запорожця), в максимальному використанні можливостей віку.

Д. Б. Ельконін (1904 – 1984) автор періодизації психічного розвитку особистості дитини. Запропонував закон чергування періодичності типів діяльності: зміну діяльності пов'язаної з орієнтацією в системі ставлень, іншим типом – орієнтацією в способах застосування предметів. Кожного разу між цими двома типами орієнтації виникають суперечності, які стають причиною розвитку. Дії не можуть розвиватися поки вони не будуть вмонтовані в нову систему відносин дитини з суспільством. Поки інтелект не піднявся до певного рівня, не може бути нових мотивів.

О. В. Запорожець (1905–1981) розробив загально психологічну теорію діяльності в генетичному аспекті, розкрив роль практичних дій у генезі сприймання, мислення та інших пізнавальних процесів (теорія перцептивних дій). Наукові інтереси стосувалися психічного розвитку дитини, її виховання і навчання, зокрема вивчення генетичного зв'язку між зовнішньою практичною діяльністю дитини та розвитком її психіки. Вчений підкреслював необхідність розробки психолого-педагогічної концепції ампліфікації. Необхідно не скорочувати дитинство, а удосконалювати зміст, форми, методи виховання, щоб забезпечувати поетапне формування особистості.

П. І. Зінченко (1903–1969) розробив теорію пам'яті, де головним принципом вивчення є якісний аналіз у зв'язку зі змістом і структурою конкретних видів діяльності, у які вони включені. Також зазначав про можливості та шляхи застосування знань про психологічні закономірності пам'яті для вирішення проблем навчання дітей дошкільного та шкільного віку.

Л. І. Божович (1908 – 1981) – вивчала формування особистості в онтогенезі, пізнавальні інтереси школярів, здійснювала диференційний підхід до виявлення мотивів навчальної діяльності та їх зв'язку з соціальними мотивами. Експериментальні дослідження функцій самооцінки, ідеалів, мотивів, потреб дитини, природи і шляхів формування особистості.

М. І. Лісіна розробила новий напрямок в дитячій психології, орієнтований на вивчення дитячого віку, в якому виділила мікрофази розвитку дітей, провідну діяльність і основні новоутворення та генезу спілкування у дітей, вивчення мотивів і засобів спілкування дитини перших років життя.

Г. С. Костюк (1899 – 1982) зробив значний внесок у дослідженні онтогенезу людської психіки; ролі спадковості і середовища у психічному розвитку дитини; вивчав питання взаємозв'язку сприймання і мислення; природу і розвиток здібностей; шляхи забезпечення розвивального і програмованого навчання, формування особистості.

Соціалізація дитини, вважав Г. Костюк, відбувається через її діяльність, засвоєння соціального досвіду, вростання в життя суспільства.

Завдання для самостійної роботи

1. Ознайомитися з науковими статтями учасних вчених-психологів та зробити їх анотацію.

Власова О. І., Шістко Л. О. Чинники психологічного благополуччя дітей, які переживають втрату батьків в умовах війни / Науковий журнал «Габітус». – № 40, 2022 – С.77- 82 <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.11>

Хавула Р.М. Психологічні особливості готовності старшокласників до прийняття стратегічних життєвих рішень / Науковий журнал «Габітус». – № 12, 2020 – С. 218-222 <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.12-2.3>

Кононова М.М., Беседа П.С. Аналіз чинників формування екопсихологічної культури молодшого школяра в умовах позашкільної освіти/ Науковий журнал «Габітус». – № 37, 2022 – С. 43-47
<https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.37.7>

Тематика рефератів і аналітичних оглядів

1. Культурно-історична концепція розвитку Л.С. Виготського.
2. Наукові постаті сучасних українських психологів у галузі вікової психології.
3. Внесок Г. С. Костюка у вивчення проблем вікової психології.

Питання для самоконтролю

1. Що зумовило виникнення дитячої психології в середині ХІХ ст.?
2. Як вивчав психіку дитини Ж. Ж. Руссо? Цим цінні його спостереження для вікової психології?
3. Охарактеризуйте внесок В. Прейера у вивчення психології розвитку дитини.
4. Яка заслуга К.Д. Ушинського у розвитку педагогічної та вікової психології?
5. Охарактеризуйте сутність підходу І. М. Сеченова до проблеми психологічного розвитку.
6. Назвіть видатних вчених-психологів, які проводили наукові дослідження у галузі вікової психології за років незалежної України?

Практичні заняття № 4-5

План заняття

1. Біогенетичний напрям в становленні психології дитячого розвитку. Концепція конвергенції двох факторів дитячого розвитку У. Штерна, нормативний підхід до психічного розвитку А. Геззела. Теорія трьох ступенів дитячого розвитку К. Бюллера.
2. Концепції розвитку в межах біхевіористського напрямку.
3. Психоаналітичні теорії дитячого розвитку (З. Фрейда; А. Фрейд, Е. Еріксона).
4. Когнітивно-генетична теорія Ж. Піаже.
5. Соціологізаторський напрямок у віковій психології. Теорії наuczіння.
6. Погляди представників гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерса) на психічний розвиток людини.

Форми і способи організації навчального процесу: доповіді, презентації, підготовка рефератів і аналітичних оглядів

Інформаційний блок

Біогенетичні теорії наголошували на значенні природних детермінант, вважаючи саме їх відповідальними за розвиток соціально-психологічних властивостей особистості. Розвиток дитини розглядають відірваним від її виховання, яке вони вважають зовнішнім фактором, здатним або загальмувати, або прискорити процес виявлення її природних, спадково зумовлених психічних якостей.

Ернст Геккель (1834-1919), доводячи, що онтогенез (індивідуальний розвиток організму) дитини є скороченим повторенням філогенезу (еволюції органічного світу). Подібно до того як людський зародок повторює всі стадії (від одноклітинної істоти до людини) розвитку органічного світу, так і дитина у своєму дозріванні відтворює етапи людської історії.

Все відбувається закономірно, тобто індивід переживає п'ять періодів історичного розвитку людства: дикунський, мисливський, пастуший, землеробський, торговопромисловий.

Гренвіл-Стенлі Холл (1846-1924) автор закону рекапітуляції, згідно до якого кожна дитина у своєму індивідуальному розвитку повторює основні етапи еволюційного розвитку: новонароджений відтворює стадію розвитку тварини; дитинство відповідає епосі, коли головним заняттям первісної людини були мисливство і рибальство; період 12 - 18 років закінченню епохи дикості і початку цивілізації; юність еквівалентна епосі романтизму (період «бурі», «натиску») внутрішніх і зовнішніх конфліктів, які стимулюють формування у людини почуття соціальної відповідальності.

Концепція конвергенції (взаємодії) двох факторів розвитку дитини. Вільям Штерн (1871-1938) доводив, що психічний розвиток є не простим виявом вроджених властивостей і не простим сприйняттям зовнішніх впливів, а результатом конвергенції внутрішніх задатків із зовнішніми умовами життя.

Теорія трьох ступенів розвитку дитини Карла Бюлера (1879-1963). Три ступені розвитку дитини (інстинкти, тренування, інтелект) пов'язані не тільки з дозріванням мозку та ускладненням відносин з оточенням, а й з перебігом афективних процесів (бурхливих переживань), з розвитком зумовленого дією переживання задоволення. Під час еволюції відбувається перехід задоволення «з кінця на початок» процесу діяльності дитини.

Нормативний підхід до дослідження дитячого розвитку Арнольда Геззела (1880–1961), розробив практичну систему діагностики психічного розвитку дитини від народження до юнацького віку, яка базується на систематичних порівняльних дослідженнях норми і патології. Намагаючись сформулювати загальний закон дитячого розвитку А. Геззел звертав увагу на зниження темпу розвитку з віком: чим молодша дитина, тим швидше відбуваються зміни в її поведінці.

Біхевіоризм. Представниками даного напрямку є американські психологи Дж. Уотсон, Е. Торндайк, Е. Толмен, Б. Скінер, А. Бандура. Е. Торндайком було сформульовано основні закони наuczіння – закони вправ, ефекту і готовності, дано опис кривої наuczіння та розроблено на цих даних тести досягнень. Важливою є думка про роль компенсаторних функцій в розвитку особистості, оскільки певні задатки чи особливості темпераменту не можна змінити виховними методами, але їх можна спрямувати в потрібне русло.

Б. Скінер розробив концепцію оперантної поведінки та практику програмованого навчання. Одне з головних понять – підкріплення (позитивне і негативне), яке впливає на ймовірність повторення певних актів поведінки.

Психоаналітична теорія З. Фрейда свідчить, що психічне життя складається з трьох рівнів: безсвідомого, свідомого, підсвідомого. Джерелом інстинктивного заряду, що надає поведінці мотиваційної сили він вважав несвідоме насичене сексуальною енергією «лібідо» ця сфера закрита від свідомого в силу заборон в суспільстві. В подальших роботах З. Фрейда запропоновано таку модель людської особистості: «Воно» – безсвідоме, керується принципом задоволення, «Я» – свідоме, слідує принципу реальності та враховує особливості зовнішнього світу, «Супер-Я» - підсвідоме, є носієм моральних норм. На думку З. Фрейда, особистість долає у своєму розвитку кілька послідовних психосексуальних стадій, у яких відображено розвиток структурних компонентів особистості: оральна стадія (від народження до 1 року); анальна стадія (від 1 до 3 років) характеризується тим, що дитина вперше починає контролювати свої тілесні фалічна стадія (від 3 до 6 років), латентний період дитячої сексуальності генітальна стадія (від 12 до 18 років) – на цій стадії відбувається становлення дорослої сексуальності.

А. Фрейд автор чисельних праць про закономірності розвитку дитини, проблеми навчання та виховання, природу та причини порушень нормального розвитку і шляхи їх компенсації. Структура особистості: Ід, Его, Супер-Его. Ід вона поділяла на сексуальну та агресивну складові. Розвиток лібідозних потреб відповідає оральній, анально-садистичній, фалічній, латентній, передпубертатній, та пубертатній стадіям. Для розвитку Его А.Фрейд намітила послідовність розвитку захисних механізмів: витіснення, реактивні утворення, проєкції та переноси, сублимація, розщеплення та регресія.

Е. Еріксон розробив епігенетичну концепцію психосоціального розвитку, в якій закладено принцип генетичної зумовленості стадій, що обов'язково проходить людина у своєму розвитку.

Центральним поняттям теорії Е. Еріксона є ідентичність і самоідентичність (егоідентичність). Бути самим собою в очах інших, в тому числі власних, діючи в різноманітних обставинах – є рушійною силою розвитку. Основна сутність **епігенетичної концепції Е. Еріксона** полягає в таких положеннях: особистість розвивається поетапно; суспільство схвально сприймає розвиток соціальних можливостей людини, намагається сприяти збереженню цієї тенденції, підтримувати належний темп і правильну послідовність розвитку; кожна психосоціальна стадія супроводжується кризою (поворотним моментом у житті людини), що виникає як наслідок досягнення певного рівня зрілості й соціальних вимог до неї на цій стадії.

Криза є поворотним пунктом розвитку, джерелом сили, свідченням недостатньої адаптації; особистість, яка повноцінно функціонує, долає послідовно всі стадії; на кожній стадії особистість опиняється перед необхідністю розв'язання специфічної еволюційної проблеми (завдання) – проблеми соціального розвитку, але не завжди її вирішує. Зазначені вісім стадій люди проходять з різною швидкістю та різним успіхом. Невдале вирішення кризи на якомусь з етапів призводить до того, що переходячи на нову стадію, людина переносить потребу вирішувати протиріччя, притаманні не лише даній, але й попередній стадії.

Гештальтпсихологія (М. Вертгаймер, В. Келер, К. Коффка). Представники цього напрямку вважали, що психіка містить у собі всі необхідні структури, яким не потрібно навчати. Провідний представник даного напрямку К. Коффка зазначав, що не суб'єкт виявляє сутність, а вона сама себе виявляє в структурі свідомості, яка їй першочергово притаманна.

Теорія соціального навчіння (Дж. Доллард, А. Бандура, Р. Сірс). А. Бандура вважав, що діти набувають нову поведінку завдяки імітації моделі. Процес навчання здійснюється через спостереження, імітацію, ідентифікацію. Дж. Доллард базуючись на фрейдівській теорії дитячих травм, розглядав дитинство як період перехідного неврозу, а маленьку дитину як дезорієнтовану, обмануту, нездатну до прояву вищих психічних функцій.

Задача батьків - соціалізувати дитину, підготувати до життя в суспільстві. Р. Сірс запропонував діадичний принцип вивчення дитячого розвитку: оскільки розвиток відбувається всередині діадичної одиниці поведінки; тому адаптивна поведінка та її підкріплення у індивіда повинно вивчатися з урахуванням поведінки партнера.

Гуманістична психологія (А. Маслоу, К. Роджерс), розробили категорію самоактуалізації, піраміди людських потреб, сформували центрований на учні підхід у навчанні. На їх думку, психічний розвиток – результат власного вибору, зробленого людиною. Рушійною силою є прагнення до самоактуалізації, сенс якого полягає у розвитку людиною власного потенціалу, здібностей.

Когнітивна психологія. Представники даного напрямку психології (Г.У. Найссер, Д. Норман, Дж. Брунер, Дж. Келлі, Ж. Піаже) здійснювали акцент на знаннях, інформованості, організації семантичної пам'яті, прогнозуванні, прийомі та переробці інформації, когнітивних стилях. Навчання пояснюється як процес модифікації і комбінування когнітивних структур.

Ж. Піаже, який разом із своїми послідовниками започаткував один із найпродуктивніших напрямів у вивченні психічного розвитку особистості – Женевську школу генетичної психології (епістемології). Основу його вчення складають дослідження розвитку інтелекту, пізнавальних процесів, здатності здійснювати логічні операції. Перемежуючись з біологією, теорії пізнання, стикаються з вирішенням задач адаптації індивіда до навколишнього соціального та предметного середовища.

Основна мета цього напрямку – вияснити, в якій послідовності розгортаються пізнавальні структури, що забезпечують адаптацію.

Л.С. Виготський розробив теорію культурно-історичного розвитку, в якій базувався на твердженні про визначальну роль праці в пристосуванні людини до природи. Розвиток особистості відбувається у процесі оволодіння знаряддями праці, а також знаками шляхом навчання.

Тому навчанню належить провідна роль в організації її життя, психічному розвитку. Розвиток психіки не можна розглядати поза соціальним середовищем, у якому відбувається засвоєння знакових засобів, що забезпечує оволодіння досвідом попередніх поколінь.

Кожна вища психічна функція у своєму розвитку обов'язково проходить зовнішню стадію, оскільки з самого початку є соціальною функцією. (наприклад, розвиток жесту, спочатку це хапальний рух, засвоєння мови). Усі вищі психічні функції спочатку виникають у стосунках між людьми, а потім стають психічними (внутрішніми функціями).

Вищі психічні функції (ВПФ) – функції опосередковані знаком (поняттєве мислення, логічна пам'ять, довільна увага), розглядаються, як виключно людські, соціально-обумовлені форми психіки. Складні, прижиттєво сформовані психічні процеси, соціальні за своїм походженням, мають опосередкований характер та довільні.

Закон провідної ролі навчання у розвитку: навчання веде за собою розвиток; навчання може визначати напрямок розвитку психічних процесів, приводити до формування певних психічних якостей і до перебудови тих якостей, які склалися раніше; розвиваюче навчання має сприяти формуванню у дітей орієнтовних дій і максимальному використанню характерних для кожного вікового етапу видів дитячої діяльності; основне завдання навчання на кожному віковому етапі – не у прискоренні розвитку (теорія акселерації), а в його збагаченні (теорія ампліфікації О.В. Запорожця), в максимальному використанні можливостей віку.

Завдання для самостійної роботи

1. Розробити ментальну карту на тему: «Теорії розвитку психіки особистості».

Тематика рефератів і аналітичних оглядів

1. Розвиток ідей З.Фрейда в працях А.Фрейд, Дж. Боулбі, Р.Заззо.
2. Е.Еріксон про розвиток здорової особистості.
3. Сутність концепції Ж.Піаже.
4. Біхевіоризм і виховання батьків.
5. С.Виготський про закони дитячого розвитку.
6. Біогенетичні теорії розвитку людини.
7. Соціогенетичні теорії розвитку людини.
8. Концепція конвергенції двох факторів розвитку дитини В. Штерна.
9. Нормативний підхід до дослідження дитячого розвитку А. Геззела.
10. Психоаналітична теорія З. Фрейда і його послідовників.
11. Гештальтпсихологія і її основні положення.
12. Когнітивна психологія і її основні положення.
13. Гуманістичний напрямок в сучасній психології.

План заняття

1. Поняття розвитку у вікової психології.
2. Роль спадковості та суспільних умов психічного розвитку.
3. Рушійні сили і умови психічного розвитку.
4. Закономірності психічного розвитку в онтогенезі.
5. Поняття про провідну діяльність і механізми її зміни.
6. Поняття «соціальна ситуація розвитку».
7. Кризові явища в психічному розвитку; фактори, що їх зумовлюють.

Форми і способи організації навчального процесу: доповіді, презентації, практичне виконання завдань, розв’язання психологічних задач.

Інформаційний блок

Психічний розвиток – це процес цілеспрямованих і закономірних змін, які призводять до виникнення кількісних, якісних та структурних перетворень психіки і поведінки людини. Психічний розвиток – ускладнення процесів відображення людиною дійсності: відчуття, сприймання, пам’яті, мислення, емоцій, почуттів, уяви, а також своєрідних складних психологічних утворень: потреб, мотивів діяльності, інтересів, ціннісних орієнтацій.

Розвиток характеризується якісними змінами, появою новоутворень, нових механізмів, нових процесів, нових структур, робить систему більш складною і одночасно цілісною, добре інтегрованою, яка завдяки складній структурі здібна до компенсації і самоорганізації. Показниками психічного розвитку є удосконалення: практичної діяльності людини (активності та реактивності, навичок, умінь, знань, зміни однієї діяльності на іншу); емоційно-потребової сфери (мотивів, почуттів, ставлення до світу і самого себе); пізнання та пізнавальної діяльності людини. Норма розвитку визначається статистично: нормальним визнається те, що відноситься до середини розподілу, «хвостові» частини, відповідно, указують на область низьких («субнормальних») чи високих («супернормальних») значень.

Основними **формами розвитку** є філогенез та онтогенез. Психічний розвиток у філогенезі здійснюється шляхом становлення психічних структур в ході біологічної еволюції виду, або соціокультурної історії людства в цілому.

У ході онтогенезу відбувається формування психічних структур протягом життя даного індивіда. Онтогенез складається з двох взаємопов'язаних і взаємообумовлених процесів - росту і розвитку.

Ріст - це кількісні зміни, пов'язані з збільшенням розмірів клітин, їх кількості, маси як окремих органів і тканин, так і всього організму. Розвиток це якісні зміни у психіці людини. Індивідуальний розвиток людини, як і будь-якого іншого організму, є онтогенез закладеної філогенетичної програми. Психічний розвиток здійснюється під впливом двох основних факторів – спадковості та середовища.

Спадковість – властивість організму повторювати в ряді поколінь подібні типи обміну речовин та індивідуального розвитку в цілому. Генотип ініціює стадії розвитку, зумовлює періодичність виникнення чутливості до певних зовнішніх впливів. Людська психіка не розвивається без відповідних умов життя.

Середовище – оточуючі людину суспільні, матеріальні та духовні умови існування. Природне середовище, що включає клімат, рослинність, географічні умови, оскільки існує географічний вплив на особливості характеру. Культурне середовище містить систему цінностей, закріплену в соціальних предметах і знаках. Соціальне середовище – сімейне та суспільне оточення. Макросоціальними умовами є рівень економічного та культурного розвитку суспільства, існуюча система освіти, рівень соціальної турботи про дитину, національні традиції виховання тощо. Мікросоціальні умови - це малі групи (сім'я, дитячий садок, клас), характер спілкування в них, взаємодія, цінності, які вони культивують. Психічний розвиток визначається єдністю зовнішніх та внутрішніх умов.

Рушійні сили психічного розвитку. На всіх вікових періодах спостерігаються розходження між новими потребами, цілями, прагненнями особистості й досягнутим нею рівнем оволодіння засобами, необхідними для задоволення цих потреб. Мотиваційний аспект розвитку особистості завжди випереджає операційний і змістовий. Таким чином, внутрішні суперечності є рушійними силами розвитку. Людська психіка розвивається як система, яка сама себе удосконалює. Постійно порушується і знову відновлюється рівновага між організмом і середовищем, стан рівноваги є тимчасовим, а процес рівноваги постійним. суперечності, що виникають, стимулюють організм до активності спрямованої на подолання та встановлення рівноваги.

Закономірності розвитку. Нерівномірність означає, що темпи розвитку непостійні. У певному віці різні психічні властивості мають різний рівень розвитку. Нерівномірність розвитку проявляється у чергуванні критичних і стабільних періодів, на одних етапах (стабільні періоди) зміни у дитячій психіці накопичуються повільно і поступово, на інших (критичні періоди) вони відбуваються бурхливо і швидко. Сповільнення темпів розвитку, нерівномірності розвитку різних сторін психіки, ритм, що змінюється в різні роки життя (рік життя в дитинстві не дорівнює року життя в дорослому віці) проявляється нерівномірність розвитку.

Гетерохронність – це різниця темпів дозрівання в одній і тій же функціональній системі. Типовий приклад – неповна шкільна зрілість, при якій семирічна дитина демонструє інтелектуальну зрілість, вміє читати, писати, при цьому відстає емоційно, тобто страждає від слабкої довільності уваги; читання і довільна увага.

Сензитивний період розвитку – це період підвищеної сприйнятливості психічних функцій до зовнішніх впливів, особливо навчання і виховання. Періоди сенситивного розвитку обмежені в часі.

Пластичність забезпечує компенсацію, заміну дії однієї психічної функції іншою. Зростають довільність, ініціативність, самостійність поведінки, опір прямим зовнішнім впливам, які не відповідають внутрішнім настановам дитини.

Інтегрованість. Кожна сфера особистості, що виникає в процесі онтогенезу, і елементом складнішої системи - соціального оточення. Відбувається інтеграція різних сфер особистості (інтелектуальної, спонукальної, емоційної, вольової, духовної). З віком психіка стає ціліснішою, стабільнішою, що виявляється у поведінці, вчинках, діях, у інтегрованому ставленні до дійсності. Першим основним механізмом психічного розвитку є соціальна ситуація розвитку.

Соціальна ситуація розвитку – своєрідні, специфічні для кожного віку, виключно єдині та неповторні для даного періоду взаємини між людиною та навколишньою дійсністю, насамперед, соціальною. Соціальна ситуація розвитку початковий, пусковий момент для динамічних змін, що відбуваються в розвитку протягом даного вікового періоду. Вона повністю визначає форми і шляхи розвитку дитини, види діяльності, нові психічні властивості та якості. Кожен вік характеризується специфічною, єдиною і неповторною соціальною ситуацією розвитку. Оцінивши ситуацію розвитку ми можемо вяснити і зрозуміти як виникають і розвиваються ті чи інші психологічні утворення, що є результатом вікового розвитку дитини. Саме в межах соціальної ситуації розвитку виникає і розвивається провідний тип діяльності.

Соціальна ситуація індивіда виражається через: соціальний статус, систему взаємин індивіда з іншими людьми, адаптацію індивіда до нових соціальних умов.

На кожному віковому періоді розвитку людини одна **діяльність** є **провідною** - найголовнішою діяльністю, яка визначає і забезпечує психічний розвиток в певному періоді. Провідна - це діяльність, виконання якої визначає виникнення і формування основних психічних новоутворень людини на даному етапі розвитку її особистості. У центрі уваги теорії діяльності О.М. Леонтьєва покладено принцип єдності діяльності та свідомості. Зміст принципу полягає в тому, що діяльність розглядається: як умова виникнення, чинник формування свідомості; як форма активності свідомості; як регулятор поведінки і дій людини.

Провідна діяльність має такі ознаки: у її формі виникають і всередині якої диференціюються інші, нові види діяльності; у ній формуються, або перебудовуються окремі психічні процеси; від неї залежать основні психологічні зміни особистості дитини в певний період часу. (О.М. Леонтьєв).

Діяльність всередині кожного періоду розвитку дитини проходять три стадії: поява тенденції розвитку певної сторони діяльності; кульмінація провідної діяльності; насичення провідної діяльності, що призводить до актуалізації іншої діяльності. Кожному періоду дитинства відповідає певний вид провідної діяльності: безпосереднє емоційне спілкування у немовляти; предметно-маніпулятивна діяльність у ранньому дитинстві, рольові ігри в дошкільному віці, навчальна діяльність у молодших школярів, інтимно-особистісне спілкування у підлітків, навчально-професійна діяльність у юнаків. (Д. Б. Ельконін). Зміна провідної діяльності, за словами Д.Б. Ельконіна, відбувається за принципом чергування: якщо на попередньому віковому періоді провідна діяльність забезпечувала розвиток потребово-мотиваційної сфери індивіда, то в наступному періоді вона спрямовується на вдосконалення операційнотехнічних можливостей.

Поняття провідної діяльності вказує на її головну роль для психічного розвитку індивіда в певному віковому періоді, однак не заперечує існування інших видів діяльності. Важливо також, що поява нової провідної діяльності не заперечує значення попередньої.

Проте, лише в рамках провідної діяльності відбувається тренування і розвиток всіх психічних функцій індивіда. Саме в процесі розвитку, а не росту виникають нові психологічні утворення, саме вони і складають сутність кожного вікового етапу.

Психологічні новоутворення це: психічні і соціальні зміни, які виникають на даному етапі та визначають свідомість дитини, ставлення до середовища, внутрішнє і зовнішнє життя, хід розвитку в даний період; це узагальнений результат змін, всього психічного розвитку дитини в певний період, який є початковим у формуванні психічних процесів і особливостей дитини наступного віку (Л.С. Виготський). Під новоутворенням слід розуміти широкий спектр психічних явищ та психічних процесів (наприклад, наочно-ієвого мислення в ранньому віці; довільність, внутрішній план дій, рефлексія у молодшого школяра).

Новоутворення – це новий тип побудови особистості та її діяльності, психічні і соціальні зміни, що вперше виникають на певному віковому ступені і які в самому основному віковому ступені і які в самому основному визначають свідомість дитини, її ставлення до середовища, його внутрішнє і зовнішнє життя, весь хід її розвитку в даний віковий період. Вікові новоутворення формуються в кінці періоду. Найбільше значення мають для наступного етапу розвитку.

Критичні та стабільні періоди розвитку. Кризові тенденції у самосвідомості та поведінці індивіда спричинюють перебудову його взаємин з навколишніми людьми, тобто відбувається зміна соціальної ситуації розвитку. Нова соціальна ситуація розвитку індивіда забезпечує появу нової провідної діяльності, яка, в свою чергу, формує психічні новоутворення.

Нові надбання психіки дають поштовх для виникнення суперечностей, які загострюються при збереженні старих умов соціалізації і формують передумови для зміни соціальної ситуації розвитку, настає новий виток психічного розвитку.

Динаміка розвитку виявляється як у стабільних так і в перехідних (кризових) періодах.

Криза (грец. krisis - рішення, перелом) - нормативний, нестабільний процес, який виникає під час переходу людини від одного вікового періоду до іншого, пов'язаний з якісними перетвореннями у соціальних відносинах, діяльності, свідомості та виявляється у психічних і особистісних змінах.

Л.І. Божович вказувала, що причиною кризи є незадоволення нових потреб дитини. Суперечності можуть протікати в гострій формі, породжуючи сильні емоційні переживання, порушення в поведінці дітей та їх взаємовідносин з дорослими. Криза розвитку означає перехід від одного етапу психічного розвитку до іншого. У переломні періоди основне значення мають глобальні позитивні перебудови у системі особистості. Кожен віковий період завершується кризою, а вихід з неї виникненням новоутворень, переходом до наступної стадії розвитку.

Л.С. Виготський розглядав розвиток як внутрішньо детермінований, цілеспрямований процес, що відбувається нерівномірно через виникнення та вирішення внутрішніх конфліктів. На його думку криза – час якісних позитивних змін, результатом яких є перехід особистості на новий більш високий рівень розвитку. Зміст кризи – це руйнування складеної ситуації розвитку та виникнення нової.

Основними ознаками кризи можна назвати: наявність різких змін за короткий період; нечіткість меж, моменту початку та завершення кризи; конфліктність з оточенням, складнощі у вихованні дитини; наявність процесу руйнування в розвитку (руйнування того що утворилося на попередній стадії).

Ельконін Д.Б. зазначав, що кризи визначаються як перехід від однієї системи до іншої (від оволодіння мотиваційно-потребовою сферою до операційно-технічної та навпаки). При цьому переходи між епохами названі «більшими кризами». У цей момент відкривається нова епоха і новий період розвитку мотиваційно-потребової сфери.

Перехід між періодами всередині епохи характеризується як «мала» криза, він відкриває наступний період формування інтелектуально пізнавальних сил дитини.

Г.С. Костюк вказує на те, що онтогенез має періодичний і стадіальний характер. Водночас у критичні періоди в розвитку спостерігаються і конструктивні процеси, новоутворення мають перехідний характер, не зберігаючись у тому самому вигляді (наприклад, автономна мова у однорічних дітей).

Критичні періоди розвитку були відкриті емпірично. У дитячому та юнацькому віці великі кризи (криза новонародженості, криза 3 років, підліткового віку та малі кризи (криза 1, 7, 17-18 років).

Великі кризи призводять до перебудови взаємовідносин з оточенням, а малі кризи до здобування самостійності.

Криза новонародженості (фізіологічне пристосування до нових умов життя); одного року (пов'язана з освоєнням мови та простору), криза трьох років (викликана суперечністю між новою тенденцією дитини до самостійного задоволення потреб та прагненням дорослого зберегти старий стиль стосунків і обмежити активність дитини); криза семи років (період народження соціального «Я» дитини, усвідомлення свого місця в системі суспільних відносин); тринадцяти років (пов'язана з прагненням підлітка до нових взаємин з дорослими).

Так до перехідних відноситься період 18-20 років, коли постає проблема досягнення незалежності від батьків. Потім настає стабільна фаза, протягом якої людина знаходить своє місце у дорослому житті. У дорослих три основні кризи: криза молодості (відповідає вступу людини до особистого життя, професійної діяльності, самоствердження), криза середини життя (виникають ознаки порушення здоров'я, втрата краси, фізичної форми, відчуження в сім'ї з дорослими дітьми), та криза старості (переоцінка власного Я, окрім професійної ролі, погіршення здоров'я та старіння тіла, що призводить до певної байдужості).

Криза – нормативний, нестабільний процес, який виникає під час переходу людини від одного вікового періоду до іншого, пов'язаний з якісними перетвореннями у соціальних відносинах, діяльності, свідомості, виявляється в цілісних психічних і особистісних змінах.

Динаміка вікової кризи. Л.С. Виготський поділяв кризовий період на передкритичну, власне критичну та посткритичну фазу. У передкритичній фазі виникають суперечності між об'єктивною та суб'єктивною складовою соціальною ситуацією розвитку. В цей період відбувається ломка старих звичок, стереотипів, розпад структур, що сформувалися раніше. У власне критичній фазі ця суперечність загострюється та досягає кульмінації. У посткритичній фазі суперечність вирішується через утворення нової соціальної ситуації, період формування нових структур, побудови нових відносин. Криза завершується посткритичною фазою, створенням нової ситуації розвитку, здобуваються нові форми культурної трансляції ідеальної форми (нова провідна діяльність), відбувається пошук нового значущого. Реалізується нова форма ідеальна, а не ідеалізована, повноцінна, не формальна.

Е. Еріксон розглядав періодизацію життя дорослої людини, пишучи не тільки про наявність в ній вікових криз, але їх необхідності для продовження процесу розвитку. Вибір здійснюється між двома альтернативними варіантами рішення вікових завдань розвитку. Характер вибору відображається на подальшому житті людини: успішності чи неуспішності. Через кризи та вибори відбувається розвиток ідентичності людини.

Таким чином, криза означає конфлікт протилежних тенденцій, що виникають як наслідок досягнень певного рівня психологічної зрілості та соціальних вимог, що пред'являються індивіду.

Криза не є чимось деструктивним, навпаки Е. Еріксон використовує поняття «криза» в контексті розвитку, щоб виділити не загрозу, а момент змін.

Г. Крайг визначає критичні періоди «як єдиний період часу, в життєвому циклі організму, коли певний фактор середовища здатен викликати ефект». Таке розуміння кризи базується на двофакторній моделі детермінації розвитку, що визначається впливом середовища та спадковості. У цій моделі критичний період є моментом синхронізації внутрішнього дозрівання і впливом середовища. Це означає, що є періоди переважного розвитку певної якості чи риси особистості.

Д. Левінсон розглядає розвиток як регулярну послідовність стабільних та перехідних стадій. У стабільній фазі розвитку індивід характеризується поступовим досягненням поставлених цілей, оскільки суттєві завдання розвитку на даному етапі є вирішуваними. У перехідній фазі самі способи самореалізації є предметом аналізу для індивіда, а нові можливості – предметом пошуку. На думку більшості дослідників, кризовий період ускладнює рух та розвиток, при цьому відкриває нові можливості, стимулює внутрішні резерви людини. Що саме дасть криза залежить від самої людини.

Завдання для самостійної роботи

1. Знайдіть відповідність між поняттям та його визначенням:

1) <i>Розвиток</i>	а) поділ життя людини на вікові етапи
2) <i>Онтогенез</i>	б) діяльність, яка найбільше впливає на розвиток
3) <i>Фактори розвитку</i>	в) досягнення в розвитку на певному віковому етапі
4) <i>Рушійні сили розвитку</i>	г) зовнішні умови, які включають вимоги до дитини на даному етапі життя, характер взаємовідносин з оточуючими
5) <i>Вік</i>	д) зовнішні і внутрішні умови, які постійно діють і впливають на розвиток
6) <i>Вікова періодизація</i>	е) складний еволюційно-інволюційний поступальний рух, в ході якого відбуваються прогресивні та регресивні зміни
7) <i>Сензитивний період розвитку</i>	ж) «нестабільний» період розвитку, коли відбувається якісна перебудова стосунків дитини з оточенням
8) <i>Психічні новоутворення</i>	з) чинники, які спонукають розвиток і спрямовують його в потрібному напрямку
9) <i>Провідна діяльність</i>	и) найбільш сприятливий період для розвитку певної психічної властивості, коли психіка стає дуже чутливою до зовнішніх впливів
10) <i>Соціальна ситуація розвитку</i>	к) індивідуальний розвиток людської істоти від моменту запліднення до кінця існування
11) <i>Вікова криза</i>	л) епоха, відносно замкнений період розвитку

2. Про які закономірності психічного розвитку йдеться в кожному випадку (невизначеність, несинхронність, нерівномірність, незворотність, наявність сенситивних періодів):

- 1) Близнюки, які були розлучені при народженні, прожили на диво по-різному своє життя. Один став видатним вченим, зробив численні відкриття в науці, мав дружну родину, виховав трьох синів. А другий не зміг закінчити навіть школу, потрапив у погану компанію, далі у в'язницю, після звільнення сильно випивав аж доки не втратив здоров'я і друзів.
- 2) Розвиток мовлення уповільнюється, якщо дитині недостає спілкування, або рідні виконують всі бажання дитини (немає стимулу говорити), або у випадках коли в сім'ї ростуть близнюки, які інтенсивно спілкуються один з одним на спільній дитячій мові.
- 3) Бабуся не могла надивуватися на онука. Ще місяць тому, коли вона бачила його востаннє, Данило міг говорити лише декілька слів. Тепер він розповідав вірші, співав, постійно показував і називав предмети, які бачив навколо.
- 4) Підліток стрімко розвивається як самостійна і автономна особистість, він ставить під сумнів цінності, які йому прищепили батьки, прагне довести, що може сам, без опіки батьків чогось досягти. Проте в той же час йому бракує цілеспрямованості, наполегливості, витримки і відповідальності, без яких його самостійність залишається лише на словах.
- 5) Навчившись говорити, малюк перестає «гулити», навчившись ходити, поступово перестає повзати. Навчившись стримувати емоції, першокласник втрачає дитячу безпосередність. Батьки інколи ностальгічно згадують ті часи, коли їх тепер «несамовитий підліток» був слухняним і довірливим.

3. Знайдіть співвідношення між факторами, які впливають на психічний розвиток і наслідками впливу. Визначте, які з цих факторів відносяться до біологічних, а які до соціальних.

Фактори, які мають вплив на психічний розвиток	Наслідки впливу
1. Фізіологічне здоров'я, розумові задатки	А. Дитина розвиває здатність діяти самостійно, робити свідомий вибір, мати власну думку.
2. Фізіологічні вади, вроджені захворювання	Б. Дитина вчиться розуміти себе та інших, формує самооцінку
3. Включення дитини в процес спілкування	В. Дитина втрачає здатність самостійно діяти і мислити, або у неї розвивається агресивність
4. Обмеження потреби дитини спілкуватися	Г. У дитини може бути затримка розумового розвитку
5. Включення дитини в процес діяльності	Д. Дитина засвоює в своїй сім'ї важливі норми і цінності суспільства: любов, співчуття, добро, чесність, справедливість.
6. Обмеження бажання дитини включатися в процес діяльності	Е. Дитина не засвоює важливі норми і цінності суспільства, які, як правило, засвоюються в сім'ї. Натомість вона засвоює цінності вулиці або ті цінності, які продукує сучасна мас медіа: людина людині вовк, хто сильний – той і правий, якщо не ти, то тебе.
7. Виховання	Ж. Загальний розвиток дитини може уповільнитись.
8. Недостатність виховання	З. У дитини розвивається пасивність і небажання самостійно діяти, залежність від думки інших, страх самостійного вибору
9. Надання можливості самовиховання	И. Дитина швидко росте, проявляє схильність до різних видів діяльності.
10. Обмеження свободи волі, тотальний контроль	К. У дитини розвивається почуття компетентності (впевненість в своїх силах), самостійність, відповідальність, активність, ініціативність.

4. Знайдіть відповідність між видами суперечностей у розвитку і прикладами:

Види суперечностей	Приклади
1. Між наявним рівнем знань/умінь та недостатністю цих	А. Юнак прагне мати близькі стосунки, одружитися і водночас боїться втратити свою звичну незалежність. Подолання цієї суперечності приводить

знань/умінь для розв'язання нових задач	до більшої зрілості, здатності будувати справжні дорослі стосунки.
2. Між новими потребами/цілями і можливостями, необхідними для їх задоволення.	Б. Дитина навчилася трясти брязкальце, щоб отримати звук, а їй дарують нове, таке яке треба не трясти, а котити, дитина сердиться, звичний спосіб не працює, проте вона тепер може освоїти новий спосіб.
3. Між новими вимогами і старими способами поведінки	В. Дитина вже може сама їсти, одягати себе, проте мама все ще годує її з ложки і застібає одяг. Це, може призвести до опору дитини, прагнення з її боку більшої незалежності
4. Між досягнутим рівнем розвитку індивіда і його соціальним статусом/ старими формами взаємин з оточуючими	Г. Зовні дівчина-підліток може виглядати як доросла жінка, проте у неї мало життєвого досвіду, стереотипні уявлення про світ і життя, дитячі інтереси, їй бракує самостійності і відповідальності. Подолання суперечності може привести до появи справжньої внутрішньої дорослості.
5. Між біологічним і соціальним в розвитку, коли фізичний розвиток випереджає соціальний.	Д. Молодшому школяру вчитель ставить вимогу добре себе поводити на уроці. Проте у нього є ще «дошкільна звичка» вести себе імпульсивно, виконувати вимоги за бажанням і особливо не напружувати волю. Подолання цієї суперечності приводить до появи у дитини уміння свідомо контролювати і змінювати свою поведінку.
6. Між динамічністю і статичністю, інертністю.	Е. У дитини з'являється інтерес до предметів, які її оточують, проте вона ще не здатна сказати про це, запитати про те, що їй цікавить. Це стимулює її оволодівати мовленням.

Психологічні задачі

1) Уявіть, що до вас звертається допитливий учень: «Уже сім років я навчаюся разом з однокласниками і помітив, що наш психічний розвиток є начебто запрограмованим. Уже у молодшому шкільному віці за успіхи у навчанні кожному з нас можна було б присвоїти певний ранг, окремо, звичайно, з гуманітарних, природничих і точних дисциплін. Цей ранг в

основному зберігається до цього часу і, думаю, так буде аж до закінчення школи. Навіть ті, хто навчаючись, докладає більше зусиль, набувають лише знань, тоді як їхній психічний розвиток відбувається за якоюсь власною логікою. Між іншим, про те саме свідчить той факт, що в одній сім'ї виростають абсолютно різні брати і сестри. Чи не так?» *Що Ви відповісте цьому учневі?*

2) Відомо, що на психічний розвиток дитини негативно впливають: неповна сім'я або її розпад, сімейні конфлікти, низька освіта батьків (особливо матері), незадовільні умови життя (відсутність житла тощо), аморальний спосіб життя батьків, асоціальні сімейні цінності, неправильне виховання. Принаймні дія таких чинників спостерігається у 50–90% дітей з ненормативним психічним розвитком. *Як ці чинники характеризують природу психічного розвитку? Чи визначають вони межі психічного розвитку?*

Тематика рефератів і аналітичних оглядів

1. Категорія діяльності в дитячій психології.
2. Становлення міжособистісних стосунків в ранньому онтогенезі.

Практичне заняття № 8

План заняття

1. Поняття про вік людини: хронологічний (біологічний) і психологічний вік.
2. Принципи і критерії вікової періодизації.
3. Вікова періодизація Д. Б. Ельконіна.
4. Психосексуальні стадії розвитку особистості за З. Фрейдом.

5. Нормальна і аномальна лінії розвитку в періодизації Е. Еріксона.

Форми і способи організації навчального процесу: доповіді, презентації, практичне виконання завдань.

Інформаційний блок

Життя людини прийнято ділити на певні етапи, періоди, які називають **віком**: дитинство, підлітковий вік, юність, зрілість, старість.

Вік – (за Л.С. Виготським) це епоха, відносно замкнений період розвитку. Кожен вік визначається своєю неповторністю, своїми закономірностями розвитку, своїми досягненнями, в тому числі особливостями розвитку самосвідомості.

Розрізняють хронологічний вік – тобто біологічний вік людини у роках, психологічний вік – тобто рівень розвитку психіки людини, і соціальний вік – рівень соціальної зрілості та відповідальності людини. Ці віки можуть не співпадати.

Науково обґрунтована вікова періодизація має як теоретичне значення, слугуючи основою для впорядкування та систематизації напрацьованих фактів онтогенетичного розвитку психіки людини, так і прикладне призначення. Знання змісту вікової періодизації стає основою для вивчення всієї вікової психології і є необхідним для будь-якої освіченої особистості, а для майбутнього вчителя - базовим елементом професійної компетентності.

При здійсненні вікової періодизації психічного розвитку людини користуються такими одиницями поділу онтогенезу:

а) *епоха*, впродовж якої відбувається радикальна перебудова всіх систем організму, в тому числі психіки, таких одиниць в людському онтогенезі фігурує всього три - дитинство, дорослішання і дорослість,

б) *період*, для якого характерні істотні зміни всієї психіки, саме ця одиниця є ключовою при вивченні вікової психології людини,

в) *фаза*, якій властива зміна певної сфери психіки. Дана одиниця не є такою постійною і послідовною, як згадані вище, оскільки використовується науковцями для акцентування якихось суттєвих психічних змін парціального характеру.

За критерії визначення основних періодів індивідуального психічного розвитку треба брати якісні і суттєві ознаки, узяті в їх системному зв'язку, який виявляє характерні для кожного віку цілісні новоутворення. Такими є ті психічні й соціальні зміни в житті дитини, які визначають її свідомість і діяльність, її ставлення до середовища, весь хід розвитку на даному етапі. Л.С. Виготський всі запропоновані схеми періодизації ділить на 3 групи, виходячи із запропонованих ним критеріїв:

- періодизації за зовнішніми ознаками розвитку,
- періодизації за однією ознакою розвитку,
- періодизації на основі суттєвих ознак психічного розвитку.

Першу групу склали періодизації, створені не шляхом розчленовування самого процесу розвитку на етапи, а за аналогією зі ступінчастою побудовою інших хронологічних систем. Такою є **періодизація С. Холла**, створена за аналогією з уявленнями про ступені розвитку суспільства; **періодизація Р. Заззо**, яка будується на основі ступенів освіти, тому що Р. Заззо вважав завданням психології не встановлення нових стадій розвитку, а пояснення вже існуючих.

А.В. Петровський (1924-2006) розглядав розвиток особистості дитини з позицій соціальної психології. У його періодизації простежується залежність розвитку особистості від інтеграції або дезінтеграції дитини в різних соціальних групах. У періодизації А. В. Петровського виділяються періоди раннього дитинства, дитсадівського дитинства, молодшого шкільного віку, середнього шкільного віку і старшого шкільного віку.

Періодизації за однією ознакою розвитку. Такі періодизації, як писав Л.С. Виготський, базуються на виділенні якоїсь однієї ознаки дитячого розвитку як умовного критерію для розділення його на окремі періоди. Ця ознака має бути: показовою для суджень про загальний психічний розвиток,

легко доступною для спостереження та об'єктивною. Прикладом такого виду періодизацій є періодизація дитячого розвитку, розроблена **П.П. Блонським**. Критерієм у ній обрано принцип дентиції (поява та зміна зубів): беззубе дитинство, молочнозубе, період постійних зубів.

Ще одна періодизація такого роду розроблена **З. Фрейдом** на основі певного способу проявлення лібідо через ерогенні зони. Фрейд виділяє оральну (0-1 рік), анальну (1-3 роки), фалічну (3-5 років), латентну (5-12 років), генітальну (12-18 років) стадії психосексуального розвитку.

Американський психолог **І.П. Колберг** (1927-1987) зробив акцент на моральний розвиток і виділив наступних три рівня.

1. Страх покарання (до 7 років): страх перед правом сили, страх бути обманутим і недоотримати благ.

2. Сором перед оточуючими людьми (13 років): перед товаришами, найближчим оточенням; сором громадського осуду, негативної оцінки великих соціальних груп.

3. Совість (після 16 років): бажання відповідати своїм моральним принципам, власній системі моральних цінностей.

Періодизації на основі суттєвих ознак психічного розвитку.

До цієї групи періодизацій можна віднести більшість відомих сьогодні систем. Це, зокрема, періодизація Ж. Піаже. Стадії інтелектуального розвитку, згідно Ж. Піаже, можна розглядати як стадії психічного розвитку в цілому, тому що розвиток усіх психічних функцій підлеглий інтелекту і визначається ним. Процес інтелектуального розвитку дитини, згідно Ж. Піаже, складається з чотирьох дискретних стадій.

1) сенсомоторна (від народження до 2 років). На цій стадії в дітей формується здатність зберігати в пам'яті образи предметів навколишнього світу. До завершення цієї стадії дітям здається, що предмети перестають існувати, коли вони на ці предмети не дивляться;

2) доопераційна (від 2 до 7 років). У цей час діти вчаться розрізняти символи і їхні значення;

3) стадія конкретних операцій (від 7 до 11 років). У цей період діти вчаться подумки виконувати дії, які раніш вони виконували тільки руками;

4) стадія формальних операцій (від 12 до 15 років). На цій стадії підлітки опановують навичками вирішення абстрактних математичних і логічних задач, осмислювати моральні проблеми, а також міркувати про майбутнє.

Періодизація психічного розвитку за Е.Еріксоном. На першій стадії розвитку (орально-сенсорній), яка відповідає періоду немовляти, виникає довіра чи недовіра до світу. Друга стадія (м'язево-анальна) відповідає ранньому дитинству. Третя стадія (локомоторно-генітальна) співпадає з дошкільним віком. Четверта стадія (латентна) відповідає молодшому шкільному віку - передпубертатному періоду. Вона пов'язана з вихованням у дітей працелюбства, необхідністю оволодіння новими знаннями і вміннями. П'ята стадія розвитку особистості відноситься до підліткового та юнацького віку. Це період глибокої кризи. Дитинство закінчується і формується ідентичність. Рання зрілість (шоста стадія) пов'язана з виникненням проблеми близькості (інтимності). Сьома стадія розвитку особистості - зрілість або середній вік - надзвичайно тривала. Провідним стає ставлення людини до продуктів своєї праці і до своїх дітей, турбота про майбутнє людства. Останньою стадією є пізня зрілість, яка виступає інтегративною: виникають плоди всіх семи попередніх стадій. Людина розуміє пройдений нею життєвий шлях і набуває цілісності особистості. Тільки тепер з'являється мудрість. Діти і творчі досягнення сприймаються як продовження себе і страх смерті зникає.

У вітчизняній психології основні періоди психічного розвитку підростаючого покоління визначають за психолого-педагогічними критеріями, які включають характерну для кожного віку соціальну ситуацію розвитку, передусім зміст і форми навчання й виховання, провідну діяльність в її співвідношенні з іншими видами діяльності, відповідний їй рівень розвитку свідомості і самосвідомості особистості (центральне вікове новоутворення). Такими періодами є ранній (від народження до трьох років) і дошкільний (з трьох до семи років) вік; молодший шкільний вік (з семи до десяти років); середній шкільний, або підлітковий, вік (з десяти до п'ятнадцяти

років); старший шкільний, або юнацький вік (з п'ятнадцяти років і до досягнення зрілості). У кожному періоді до того ж виділяють стадії і фази, які не мають однозначних назв.

Кожному періоду відповідають також свої характерні особливості фізичного розвитку індивіда. Така періодизація є найпоширенішою у психології. Саме її покладено в основу тієї характеристики вікових періодів, яка наводиться далі.

Вітчизняна вікова періодизація психічного розвитку людини

Назва вікового відрізка	Тривалість
<i>Епоха дитинства</i>	
1. Пренатальний період	зачаття - народження
2. Немовлячий період <i>Фаза новонародженості</i>	народження - 1 рік народження - один-два місяці
3. Ранній (переддошкільний) період	1 - 3 роки
4. Дошкільний період	3 - 6 років
5. Молодший шкільний період	6 - 10 (11) років
<i>Епоха дорослішання</i>	
6. Підлітковий період <i>Фаза молодших підлітків</i> <i>Фаза старших підлітків</i>	10 (11) - 15 років 10 (11) - 13 років 13 - 15 років
7. Юнацький період <i>Фаза ранньої юності</i> <i>Фаза власне юності</i>	15 - 21 рік 15 - 18 років 18 - 21 рік
<i>Епоха дорослості</i>	
8. Ранній дорослий період	21 - 40 років
9. Середній дорослий період	40 - 60 років
10. Пізній дорослий період	60 років - до смерті

Завдання для самостійної роботи

1. Охарактеризуйте різні підходи щодо вікової періодизації людини.
2. Проаналізуйте преформований та неформований тип розвитку.

3. Розкрийте поняття «віку» у теорії культурно-історичного розвитку Л. С. Виготського.

Питання для самоконтролю

1. На основі яких критеріїв визначають вікові періоди розвитку?
2. Охарактеризуйте періодизації на основі зовнішніх ознак розвитку.
3. Періодизація П.П. Блонського.
4. Періоди психосексуального розвитку за З. Фрейдом.
5. Розвиток потреб як основа періодизації.
6. Періодизація інтелектуального розвитку (Ж. Піаже).
7. Іntenціональна теорія Ш. Бюлер.
8. Періодизація Е. Еріксона.

Тестові завдання для самоконтролю (змістовий модуль 1)

1. Предметом вікової психології є вивчення:
  - А загальних закономірностей розвитку психіки нормальної дорослої людини;
  - Б вікової динаміки психіки людини;
  - В соціальних явищ, що оточують людину.

2. Встановіть, які твердження є істинними:
  - А вікова психологія є галуззю психологічної науки про індивідуальний розвиток людської психіки в онтогенезі;
  - Б вікова психологія вивчає філогенез психіки шляхом порівняння основних форм психіки тварин і людини;
  - В вікова психологія здійснює порівняльне вивчення психічного складу різних народів і націй.

3. Вікова психологія вивчає:
  - А причини відставання дітей у розумовому розвитку;
  - Б вікові особливості розвитку психіки людини;
  - В сім'ю і сімейні стосунки;

4. Галузями вікової психології є:
  - А психологія дитинства, підлітка, юності, акмеологія, геронтопсихологія;
  - Б психологія дитинства, навчання, праці, старості;
  - В психологія дитинства, раннього віку, юності;

5. Психічний розвиток – це:
  - А розвиток мозку
  - Б розвиток індивіда від народження до смерті
  - В розумовий і особистісний розвиток людини

6. Виберіть правдиве твердження:
  - А кінцевий результат психічного розвитку точно не відомий
  - Б кінцевий результат психічного розвитку генетично запрограмований
  - В кінцевий результат психічного розвитку залежить від особистості

7. Виберіть правдиве твердження:
  - А психічний розвиток здійснюється плавно і рівномірно
  - Б психічний розвиток здійснюється нерівномірно, ривками

В психічний розвиток здійснюється зигзагами

8. Сензитивний період розвитку – це:
- А період нестабільного розвитку
  - Б найбільш сприятливий період для розвитку певної психічної властивості
  - В період прискореного розвитку всіх психічних процесів.
9. Якщо ми говоримо, що дитині 6 років, то це:
- А психологічний вік;
  - Б хронологічний вік;
  - В соціальний вік.
10. Якщо ми говоримо, що дитина восьми років замінила своєму дворічному братику маму, яка мусить працювати, то йдеться про:
- А психологічний вік;
  - Б хронологічний вік;
  - В соціальний вік.
11. Якщо ми говоримо, що дитина розумна не по роках, то йдеться про:
- А психологічний вік;
  - Б хронологічний вік;
  - В соціальний вік.
12. Чинники, які спонукають розвиток і спрямовують його в потрібному напрямку – це:
- А фактори розвитку;
  - Б рушійні сили розвитку;
  - В критерії вікового розвитку.
13. Визначте рядок, в якому правильно названі рушійні сили психічного розвитку:
- А вікові кризи;
  - Б соціальне середовище;
  - В виникнення та розв'язання внутрішніх суперечностей.
14. Визначте рядок, в якому правильно названі фактори розвитку:
- А соціальне середовище, спадковість
  - Б соціальне середовище, спадковість, навчання та виховання
  - В навчання та виховання.
15. Вікова періодизація – це:
- А епоха, відносно замкнений період розвитку;
  - Б індивідуальний розвиток людської істоти від моменту запліднення до кінця існування;
  - В поділ життя людини на вікові етапи.

16. Визначте рядок, в якому правильно названі критерії вікового розвитку:
- А навчання та виховання, вплив середовища, спадковість, активність самої дитини
  - Б психологічний вік, хронологічний вік, соціальний вік
  - В соціальна ситуація розвитку, провідна діяльність, психічні новоутворення, вікова криза
17. Психічні новоутворення це:
- А утворення нової психіки
  - Б досягнення в розвитку на певному віковому етапі
  - В негативні зміни в психіці, які приводять до виникнення вікової кризи
18. Провідна діяльність – це:
- А діяльність, якою людина займається більше всього часу
  - Б діяльність, яка більше всього подобається
  - В діяльність, яка найбільше впливає на психічний розвиток
19. Перехід від одного вікового періоду до іншого супроводжується:
- А соціальними ситуаціями розвитку
  - Б провідними діяльностями
  - В віковими кризами
20. Вікова криза - це:
- А конфлікт особистості з оточуючими людьми;
  - Б загострення протиріччя, зумовленого особливостями перебігу вікового періоду;
  - В перехідні етапи від одного вікового періоду до іншого, завершення певних стадій розвитку.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Базова

1. Вікова психологія: хрестоматія : навч. посіб. 2-ге вид. / Долинська Л.В., Лисянська Т.М., Ширяєва Л.М. та ін. К. : Каравела, 2020. 488 с.
2. Видра О. Г. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник для ВНЗ. К. : Центр учбової літератури, 2016. 111 с.
3. Кацавець Р. С. Вікова психологія : навч. посіб. К. : Алерта, 2019. 112с.
4. Кутішенко В. Вікова та педагогічна психологія. К. : Центр навчальної літератури, 2019. 128 с.
5. Кутішенко В.П., Ставицька С.О. Психологія розвитку і вікова психологія: практикум: К. : Каравела, 2009. 446 с.
6. Мельничук О. Б. Психологічна діагностика : навч. посіб. вид. 2-ге, стереот. К. : Каравела, 2019. 316 с.
7. Музика О.Л. Професійно-орієнтовані завдання у системі підготовки студентів-психологів // Професійно-орієнтовані завдання з психології / За ред. О.Л. Музики. Навчальний посібник. 3-тє вид., перероб. і доп. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2010.
7. Павелків Р.В. Вікова психологія. К.: Кондор, 2015. 469 с. Розділ 3.
8. Поліщук В.М. Вікова і педагогічна психологія : навч. посіб. Суми : Університетська книга. 2017. 352 с.
9. Сергеєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Вікова психологія. – К.: ТОВ «Центр учбової літератури», 2020.
<https://www.yakaboo.ua/ua/vikova-psihologija.html#tabattributes>
9. Сидоренко О. Б. Практикум з вікової та педагогічної психології : навчальний посібник для студентів подвійних спеціальностей з психологією. К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 262 с
10. Скрипченко О. В. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. К. : Каравела, 2019. 400 с.
11. Токарева Н. М. Шамне А. В. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник. Київ, 2017. 548 с.

Допоміжна

1. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6 -ти т. Т.4. Детская психология / Под ред. Д.Б.Эльконица. – М.: Педагогика, 1984. 433 с.
2. Крайг Г. Психология развития. СПб. Питер, 2011. 940 с.
3. Короцінська Ю.А. Структурна модель емоційної саморегуляції в юнацькому віці. *Теорія і практика сучасної психології: збірник наукових праць. Класичний приватний університет*. 2020. №1. Т.2. С. 68-72.
4. Корчакова Н. Психологічні основи дитячої самопрезентації. К. : Центр навчальної літератури, 2021. 288 с.
5. Остополец І.Ю. Можливості сервісу «LearningApps» в роботі зі студентами. Conference Proceedings of the International Scientific Online Conference Topical Issues of Society Development in the Turbulence Conditions (May 30, 2020, Bratislava, Slovak Republic). The School of Economics and Management in Public Administration in Bratislava, 2020. p.94-100; ISBN 978-80-89654-67-3; pp. 392.
6. Остополец І.Ю., Сидоренко Д.Р. Корекція емоційної сфери в ранньому юнацькому віці засобами фітнесу і психологічного тренінгу. Problems and prospects of physical culture and sports development and healthy lifestyle formation of different population groups. Editors: Iryna Ostopolets, Olha Shevchenko, Tadeusz Pokusa. Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2020. p.134-141; ISBN 978-83-66567-04-7
7. Остополец І.Ю., Особливості застосування техніки MIND MAPPING у вивченні психології. Актуальні питання теорії та практики в галузі права, освіти, соціальних та поведінкових наук – 2020: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 23–24 квіт. 2020 р.): у двох томах. Т. 1 /гол. ред.: О. М. Тогочинський. Академія Державної пенітенціарної служби. Чернігів: Академія ДПтС, 2020. С. 34-37

8. Партико Т. Б. Від практики до теорії: шлях становлення вікової психології як самостійної галузі знань. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2019. Вип. 5. С. 42-50.

9. Писоцький В., Горянська А. Психічний розвиток та формування особистості в онтогенезі. К. : КНТ, 2019. 144 с.

10. Полищук В. М. Віковий кризовий розвиток людини від народження до дорослості. Суми: Університетська книга. 2020.
<https://www.yakaboo.ua/ua/vikovij-krizovij-rozvitok-ljudinivid-narodzhennja-do-doroslosti-navchal-nij-posibnik.html#tab-attributes>

11. Приходько Ю. О., Лук'яненко М. М. Динаміка розвитку ціннісно -сміслової спрямованості молодшого школяра. *Психологічний часопис*. 2021. Том 7. № 2(46). С. 59 -69.

12. Романів О. П., Надь Б. Я. Перинатальний період як особливий етап становлення особливостей психічного здоров'я особистості. Україна. Здоров'я нації. 2017. № 3. (44). С. 212 - 215.

13. Iryna Ostopolets, Svitlana Sytnik, Snizhana Stepanova, Magdalena Wierzbik-Strońska. DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE STUDY OF PSYCHOLOGY. Monograph 53. University of Technology, Katowice, 2022. ISBN 978-83-963977-6-8 DOI: 10.54264/M008

Методичне видання

Остополець Ірина Юріївна
Короцінська Юлія Анатоліївна

Вікова психологія (зістовий модуль 1):

методичні рекомендації для здобувачів вищої освіти денної і заочної форми навчання освітньої програми 053 Психологія, СО «Бакалавр».

Вінниця-2022